

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398.2 (477.87):189.922.4:257.2

DOI <https://doi.org/110.32838/2710-4656/2021.5-2/24>**Тиховська О. М.**

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ОБРАЗІВ ДЕМІУРГІВ У КОСМОГОНІЧНИХ КОЛЯДКАХ УКРАЇНЦІВ

Космогонічні міфи збереглися в українському фольклорі частково, деякі з них увійшли до колядок про появу світу внаслідок дії птахів-деміургів. У колядці «Коли не було з нащада світа» голуби-деміурги, які сидять на світовому дереві серед первісних вод, словесно моделюють ситуацію майбутнього акту створення світу. У колядці «Є світ великий, є ще й сине море» двоє з трьох голубів пірнають під воду, один з них дістає з-під води пісок, а третій розсіває цей пісок, символічно утворюючи чотири елементи світобудови: рух часу («світанок»), сонце, місяць, дощ. Відтак перший голуб зливається зі стихією води (тільки пірнає у воду, але нічого з-під неї не дістає), другий виносить «матеріал», з якого третій голуб створює світ. Активними є два птахи-деміурги, а роль першого голуба у процесі створення світу не окреслена, пасивна. Основою світу в цій колядці стають сонце, місяць, дощ і світанок (котрий символізує принцип руху у Всесвіті), тут не згадується про створення неба й землі, небо репрезентоване образами астральних світил та дощу (які сприймаються як його частина), а початок життя асоціюється зі світанком. У другій частині колядки одухотворені сонце, місяць, дощ та світанок (які займають місце голубів-деміургів) окреслюють свою значущість для життя світу й людини. У колядці «Гей як там було з початку світа» птахи-деміурги названі просфороньками, вони сидять на яворі посеред моря, але про створення світу не радяться. У колядці «Є світ великий, є ще й сине море» роль світового дерева, на якому сидять три птахи-деміурги, проєктується на «чемерушку» («жіноче» дерево, і цим протиставляється явору й дубу з попередніх текстів). Пізніший за часом виникнення варіант космогонічного сюжету є в колядці «Що ж нам було з світа початку? – Боже наш!», оскільки тут три «голубоньки» названо вже «ангелоньками», і вони не радяться, як створювати світ, а діють – дістають з дна моря жито, пшеницю та траву. У колядці акцентується на важливості злакових культур та рослинності, що символізують основу для трьох сфер людського життя. Ця колядка художньо моделює створення світу, комфортного для людини, проєктує її життєвий простір, який сприймається як мікромодель Всесвіту. Подібний мотив є у колядці «Сидів голубок у тихім Дунаю», однак тут замість трьох голубоньків – лише один голуб, який і пірнає під воду (у річку Дунай, а не в море) на три роки. Отже, релікти космогонічних міфів, збережених в українських колядках, по-різному відображають метафоричне уявлення наших предків про світове дерево, первісні води та бога-птаха, здатного створити світ.

Ключові слова: астральні образи, космогонічні колядки, міф, птах-деміург, світове дерево, символ.

Постановка проблеми. Найархаїчніші міфологічні образи є в космогонічних міфах про створення світу двома/трьома божествами. Ці міфи збереглися в українському фольклорі частково, деякі з них увійшли до колядок про появу світу внаслідок дій птахів-деміургів (найчастіше – голубів). А в міфах, збережених у прозовій формі, які виникли пізніше, творцями світу постають Бог і його антагоніст (рідше – побратим). З погляду

психоаналізу, у космогонічних міфах про створення світу на рівні символів закодована не тільки історія появи Всесвіту, але й виокремлення індивідуальної свідомості людини зі сфери несвідомого (символом якого є первісні води). За спостереженням Мірчі Еліаде, «на рівні індивідуального досвіду міф не зник повністю, він відчувається у сновидіннях, фантазіях і ностальгіях сучасної людини [...] Великі міфічні теми продовжу-

ють повторюватися в темних зонах психіки...» [3, с. 128]. На переконання вченого, «міф, як і символи, які він використовує, завжди присутній у психічній діяльності: він лише змінює зовнішній вигляд і замасковує свої функції» [3, с. 128]. Таким чином, міфи про створення світу символічно структурують уявлення людини про сенс і циклічність життя та про взаємодію добра і зла (і в акті світотворення, і в її душі).

Аналіз останніх досліджень. Колядки були об'єктом вивчення І. Нечуя-Левицького, М. Грушевського, Ф. Колесси, К. Сосенка, О. Знойка, Д. Антоновича, О. Потєбні, О. Воропая, О. Дея, М. Дмитренка, В. Ятченка, В. Давидюка, С. Садовенко. Однак етнопсихологічне підґрунтя українських космогонічних колядок, об'єктивація в них образів деміургів є мало дослідженими, що й зумовлює актуальність цієї статті.

К.-Г. Юнг відзначив, що раніше фольклористи й етнологи, досліджуючи міфи та міфологічні образи, «завжди задовольнялися солярними, лунарними, метеорологічними, вегетаційними та іншими допоміжними уявленнями. Але на те, що міфи є насамперед психічними маніфестаціями, які виявляють сутність душі, ніхто досі практично не звертав уваги» [10, с. 15]. А на переконання вченого, «душа містить усі ті образи, з яких завжди виникали міфи» [10, с. 16]. Аналізуючи міфи й сновидіння, можна досягнути зміст психологічних проблем, переживань людини, простежити специфіку її психологічної ініціації (індивідуації). Згідно з теорією К.-Г. Юнга, міфологія створена колективним несвідомим, і її неможливо уявити поза ним, саме колективне несвідоме породжує архетипи і через їх взаємодію в певних міфологічних сюжетах доносить до свідомості знання про світотворення та психологічний розвиток людства, моделює сценарії, котрі метафорично пояснюють важкі для раціонального розуміння поняття (про Всесвіт, межі добра і зла, сенс життя людини...). Варто погодитися з твердженням К.-Г. Юнга, що образи колективного несвідомого «настільки подібні до структурних типів міфів і казок, що до них слід ставитися, як до споріднених із ними» [10, с. 202].

Мета статті – проаналізувати специфіку образів птахів-деміургів в українських космогонічних колядках.

Виклад основного матеріалу. Метафоричне уявлення наших предків про створення світу передається в міфах через діяння орнітоморфних та антропоморфних образів богів, які з'являються над первісними водами (у колядках голуби-демі-

урги сидять на дубі/яворі). Лише в міфі, зафіксованому Я. Головацьким у Західній Україні, творцями постають персоніфіковані стихії: «у карпатських русинів є переказ, що цар-вогонь разом із царицею-водою створили світ» [2, с. 35]. Очевидно, цей мотив є дуже давнім, на вогонь тут проєктується чоловіче начало, логос, на воду – жіноче, хаос; їх взаємодія породжує світ.

Релікти космогонічних міфів, збережені в давніх українських колядках, теж першостихією називають тільки воду (море), а вогонь у них не згадується. За спостереженням Ф. Потушняка, «колядки космогонічні, в котрих говориться про створення світу, зустрічаються рідко. Такою є колядка, відома під назвою «Коли не було з нащада світа» [8, с. 9].

Міфологічними персонажами в колядці «Коли не було з нащада світа» є три голуби-деміурги, які радяться, як світ творити. Сам акт світотворення складається з таких послідовних етапів: 1) на початку світу є лише вода, адже первісні води – символ хаосу в міфології («Тогда не було неба, ні землі, А но лем було синє море» [6, с. 22]); 2) посеред води з'являється явір – «світове дерево» як вісь світу, на якому сидять птахи-деміурги («А серед моря зелений явор, На яворойку три голубоньки, Три голубоньки радоньку радять, Радоньку радять, як світ сновати» [6, с. 22]); 3) птахи вирішують дістати з-під води пісок і створити з нього землю («Та спустимеся на дно до моря, Та доставне дрібного піску, Дрібний пісок посієме ми. Та нам ся стане чорна земляця» [6, с. 22]); 4) із золотого каменя голубоньки планують створити небо, сонце, місяць, зорю та зірки («Та доставне золотий камінь, Золотий камінь посієме ми, Та нам ся стане ясне небойко, Ясне небойко, світле сонейко, Світле сонейко, ясен місячик, Ясен місячик, ясна зорниця, Ясна зорниця, дробни звіздочки» [6, с. 22–23]). Першотворцями в цій колядці в різних версіях постають два або три голуби, причому їхні функції є рівними, нема вищого й нижчого, вони діють як єдине ціле – пірнати під воду за дрібним пісочком і золотим каменем мають разом. Частіше в космогонічних колядках постають три голуби, і це зумовлено тим, що число «три» символізує духовний синтез. Це формула для створення кожного зі світів. Трійка уособлює вирішення конфлікту, зумовленого дуалізмом. Вона утворює півколо, яке містить у собі зародження, zenit і занепад [...]. Це число [...] асоціюється з поняттям неба і Трійці» [4, с. 577].

На переконання В. Ятченка, мотив «засівання» птахами-деміургами піску та золотого каменя

свідчить про зв'язок цієї колядки із землеробським світоглядом наших предків: «архетипи дерева, води, каменя, птаха, сплавлені «землеробським» типом «життебачення». Видно, що архетипи вплетені в контекст засвоєних людиною та перетворених на продукти свідомості технологічних процесів рільництва, які стали виступати еквівалентами космічних явищ (ще й до сьогодні для нас зробити щось корисне, то виорати ниву; створити умови для чогось – підготувати ґрунт; оволодіти чимось новим – розорати перелogi тощо). Практично вся дохристиянська магія українців – це поєднання архетипів, що втілилися в образи божеств, Бога [...], з обрядами, що запозичені зі спостережень землероба над природою» [11, с. 113]. Тобто в колядці, на думку В. Ятченка, створення світу уподібнюється до процесу засівання людиною поля, на якому має вирости багатий урожай.

У подібній колядці, що її зафіксував І. Нечуй-Левицький, птахів-деміургів два, і сідають вони на два дуби: «Сіли, впали два голубойці, Два голубойці на два дубойки» [7, с. 122]. Таким чином, образ світового дерева постає у двох варіантах: метафорично кожен голуб має «свій дуб», і таке розмежування символічно утворює «рівність» сил двох творців. А якщо звернути увагу на числову символіку, то можна побачити в обох колядках чотири образи: 3 голуби + 1 явір, 2 голуби + 2 дуби. У психоаналітичних розвідках образ четвірки («четвірність») асоціюється з архетипом Самості й досконалим структуруванням психіки людини, метафорично – має семантику божества. «Четвірка означає правильну впорядкованість того, що розділене. Відповідно, це символ порядку в просторі» [4, с. 581]. На переконання К.-Г. Юнга, «особливою варіацією мотиву четвірності є дилема «три плюс один» [...]. Троїстість можна вважати відносною цілісністю, оскільки вона, як правило, представляє або духовну (чи то гадану), як от Трійця, або ж інстинктивну (чи то хтонічну) тотальність, як-от тріадична природа богів підземного світу» [9, с. 316].

Камінь, який виносять «два голубойки» з дна моря, є не золотим, а синім, і з нього вони створюють сине (а не «ясне», як в попередньому варіанті) небо. На переконання І. Нечуя-Левицького та О. Афанасьєва, «синій і золотий колір в міфології служать метафорами світла» [7, с. 126], «сонце, місяць і зірки метафорично називали дорогоцінним камінням, [...] епітети «золотий» та «синій» використовували для позначення блиску небесних світил та вогню» [1, с. 259]. Крім цього, і золотий, і синій кольори в міфології символізують вищу

небесну сферу (небо як місце перебування богів) та духовність. Птахи-деміурги створюють світ як метафоричну єдність протилежностей: земля постає з піску (і вона чорна), небо та астральні тіла – із золотого або синього каменю (і вони «ясні», світлі).

Кілька подібних колядок, у яких символічно описується створення світу, опублікував В. Гнатюк у 35 томі «Етнографічного збірника». У колядці «А як то було з почітку світа» (записав В. Гнатюк 1901 р. від Олени Чупрей) теж два голуби, котрі сидять на двох дубочках, радяться, як світ створити: «Спустім ся у море до самого дна. Виберім собі синій каменец, Синій каменец, сине небо. Виберім собі жовтий каменец, Жовтий каменец, жовтая земля» [5, с. 112]. Текст цієї колядки не повний, оскільки респондентка не пам'ятала закінчення. Однак новим тут є те, що замість піску згадується жовтий камінь – саме з нього (а не з піску) має бути створена земля.

У колядці «Є світ великий, є ще й сине море» (опублікована В. Гнатюком 1914 р., записана Б. Заклинським в Угринові Горішнім Станіславівського повіту, тепер Івано-Франківська область) роль світового дерева проєктується на «чемерушку» («жіноче» дерево, і цим протиставляється явору й дубу). Тут три голуби розподіляють між собою завдання, визначають кожен свою роль у процесі створення світу: «На тих синих морях росте чемерушка, На тій чемерушці три голуби сидет та радочку радет. Єден голуб каже: Я сі пуцу в море. Другий голуб каже: Вінесу пісочку. Третий голуб каже: Я его розсію, Я его розсію на штири часточки: Першая часточка – світанечко ранне, Другая часточка – сонце правидненьке, Третья часточка – ясен місяченько, Четверта часточка – дробен дощик сіє» [5, с. 177]. Згідно з текстом колядки, на воду опускаються двоє з трьох голубів, другий дістає з-під води пісок, а третій розсіває цей пісок, символічно утворюючи чотири елементи світобудови: рух часу («світанок»), сонце, місяць, дощ. Перший голуб зливається зі стихією води (тільки пірнає у воду, але нічого з-під неї не дістає), другий виносить «матеріал», з якого третій голуб створює світ. Фактично птахів-деміургів є два, роль першого голуба у процесі створення світу не окреслена, пасивна. Основою світу в колядці стають сонце, місяць, дощ і світанок (котрий символізує принцип руху у Всесвіті – минає ніч, над горизонтом підіймається сонце, починається новий день). Отже, у цій колядці не згадується створення неба й землі, небо репрезентоване образами астраль-

них світил та дощу (які сприймаються як його частина), а початок життя асоціюється зі світанком. У другій частині колядки птахи-деміурги відходять на другий план, а їхнє місце займають одухотворені сонце, місяць, дощ та світанок, кожен із яких окреслює свою значущість для життя світу й людини. Міфологічні образи другої частини цієї колядки та їх діалог згадуються і в текстах пісень, записаних на Закарпатті («Ішла дівонька рано в недільку – Ой Дай-боже!» [6, с. 23–26], «Ой рано, рано куроньки піли – зелене» [6, с. 26–27], «Ей верх Бескида, верх зеленого» [6, с. 28–29]). На жаль, початок цих колядок втрачений, про створення світу в них не згадується.

Птахи-деміурги є героями колядки «Гей як там було з початку світа» (записав В. Гнатюк у Рудно під Львовом 1879 р.), однак тут нема опису розмови між ними, а згадується лише про їхнє існування на початку світу: «Гей як там було на початку світа? Гей не було ж там ні неба, ні землі. Гей інож там були темненькі моря, Гей а на тих морях зелен явіронько, На тім явіроньку на верха гніздонько. Гей а в тім гніздоньку тріє просфороньки. Тріє просфороньки, а всі три маленькі» [5, с. 113]. Отже, колядка окреслює існування на початку світу водної стихії (темне море), світового дерева (явір) і триєдиного божества (три просфороньки), яке ще не розпочинало акту світотворення.

Ще одну космогонічну колядку В. Гнатюк подає за збіркою З. Ходаковського – «Що ж нам було з світа початку? – Боже наш!» [5, с. 113]. Це, очевидно, пізніший за часом виникнення варіант космогонічного сюжету, оскільки тут три «голубоньки» названо вже «ангелоньками», і вони не радяться, як створювати світ, а здійснюють сам акт світотворення: «Юж ся впустили в глибоке море, В глибоке море на самое дно. Винисли (вни) нам три пожитоньки: Перший пожиток – возимо жито [...] Другий пожиток – яру пшениченьку [...] Третій пожиток – зелену траву» [5, с. 113]. Відтак у колядці акцентується не на створенні неба, землі, сонця, місяця й зірок, а на появі злакових культур та рослинності, що символізують тут основу для трьох сфер людського життя. Жито метафорично забезпечує індивідуальне буття людини у світі, її самореалізацію («Возимо жито людям на хлібец» [5, с. 113]); пшениця постає основою життя духовного – з неї роблять проскуру («Яру пшениченьку на проскіроньку, До служби Божой, до церковоньки» [5, с. 113]); трава асоціюється з інстинктивною сферою життя людини, оскільки тварини в міфології часто є символічними проєкціями інстинктів («Зелену траву для худобоньки» [5, с. 113]). Отже, ця колядка художньо моделює

створення світу, комфортного для людини, проєктує її життєвий простір, який сприймається як мікромодель Всесвіту.

Подібний текст В. Гнатюк подає за збіркою В. Капія – «Сідів голубок у тихім Дунаю», записаний від Катрі Зарінок 1906 року в с. Бандрів (що належало до Ліського повіту Львівського воєводства, тепер це територія Польщі). Тут замість моря з'являється образ конкретної річки – Дунай, замість трьох голубоньків постає лише один (подібний мотив є в давній єгипетській космогонії, де творцем світу постає бог Птах), і пірнає він під воду на чітко окреслений час – три роки. «Вилетів відтам та за три літа, Виніс він відтам троє насіння: Перше насіння – яра пшенойка, Друге насіння – пахнячий лотань, Третє насіння – святий воскочок» [5, с. 113]. Семантика здобутого з-під води насіння, як і в попередній колядці, зумовлена логікою його впливу на різні сфери життя людини, однак акценти тут уже зміщені: пшениця асоціюється з джерелом життя, хлібом щоденним («Яра пшенойка – на проскурійки» [5, с. 113]); лотань символізує жертвоприношення божеству («Пахнячий лотань – на кадьницьі» [5, с. 113]); віск теж відображає ідею вшанування божества через запалювання свічок («Святий воскочок – та на свічійки» [5, с. 113]). Таким чином, у колядці здійснюється метафоричний розподіл життя людини на дві сфери: індивідуальне буття та духовну сферу, пов'язану із поклонінням Богу. Метафоричної об'єктивації образів інстинктів тут нема (відсутня згадка про траву для тварин). Але загалом ця колядка, безсумнівно, символічно моделює щасливий сценарій життя господаря, якому адресується. Розглядаючи подібні мотиви колядок, В. Ятченко відзначив: «Із суті світорозуміння авторів та носіїв колядок та щедрівок сам світ творився як такий, що від самого початку включає в себе людину з її потребами як один із найважливіших елементів; світ і людина складають єдине ціле, інколи навіть проникає думка, що світ творився для людини, для її користей» [11, с. 125]. На нашу думку, за аналогією до створення світу в колядці «Сідів голубок у тихім Дунаю» через магію слова вибудовується історія конструювання «світу» людини (її долі) і світу для людини (життєвого простору). Образ деміурга проєктується на одного птаха («голубонька»), але семантично він є ближчим до образу духовного «провідника» людини, внутрішнього божества – архетипу Самості.

Висновки і пропозиції. Отже, релікти космогонічних міфів, збережених в українських колядках «Коли не було з нащада світа», «Є світ великий, є ще й сине море», «Гей як там було з початку

світа», «Що ж нам було з світа початку? – Боже наш!», «Сідів голубок у тихім Дунаю», відображають метафоричне уявлення наших предків про бога-птаха, здатного створити світ зі схованого у водній стихії першоелементу (піску, землі, каменю). У космогонічних колядках часто бачимо образи рівноправних птахів-деміургів (їх є три або два), що засвідчує народне сприйняття пер-

вісного світоладу як гармонійного, позбавленого внутрішніх суперечностей, в якому ще нема зла.

У несвідомому людства залишилися уявлення про богів, які об'єктивуються в різноманітних сюжетах космогонічних міфів. А свідомість людини через метафоричну оповідь намагається інтегрувати міфологічні образи, пристосувати їх до звичної картини світу.

Список літератури:

1. Афанасьев А. Н. Боги – суть предки наши. Москва: РИПОЛ класик, 2009. 320 с.
2. Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Київ: Довіра, 1991. 94 с.
3. Еліаде М. Священне й мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно. Київ: Основи, 2001. 591 с.
4. Керлот Х.Э. Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ. Москва: REFL-book, 1994. 608 с.
5. Колядки і щедрівки. Зібрав Володимир Гнатюк. Том 1. *Етнографічний збірник*. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1914. Том 35. 270 с.
6. Лингурь П. Угро-русскія коляды. Ужгород, 1942. 61 с.
7. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). Київ: Обереги, 1992. 143 с.
8. Потушняк Ф. Три коляди. *Літературна недѣля*. Ужгород, 1943. Рочник III. Ч. 1. С. 7–10.
9. Юнг К.-Г. Аіон: Нариси щодо символіки самості / пер. з нім. К. Котюк. Львів: Астролябія, 2016. 432 с.
10. Юнг К.-Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк. Львів: Астролябія, 2013. 588 с.
11. Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. Монографія. Київ: Віпол, 1998. 200 с.

Tykhovska O. M. ETHNOPSYCHOLOGICAL SPECIFICS OF DEMIURGES' IMAGES IN COSMOGONIC CAROLS OF UKRAINIANS

Cosmogonic myths have partially been preserved in Ukrainian folklore, some of them included in the carols about world development as a result of the actions of demiurge birds. In the carol "When there was no descendant of the world", demiurge pigeons, sitting on a world tree among the primordial waters, verbally simulate the situation of the future act of creating the world. In the carol "There is a big world, there is also a blue sea" two of the three pigeons dive under the water, one of them gets sand from under the water, and the third scatters this sand, symbolically forming four elements of the universe: the movement of time ("dawn"), sun, moon, rain. Thus, the first pigeon merges with the element of water (only dives into the water, but gets nothing out of it), the second carries the "material" from which the third pigeon creates the world. Two demiurge birds are active, and the role of the first pigeon in the process of creating the world is not defined, it is passive. In this carol, the basis of the world is the sun, the moon, rain and dawn which symbolizes the principle of motion in the universe. The creation of heaven and earth is not mentioned here, the sky is represented by the images of astral lights and rain (perceived as a part of it), and the beginning of life is associated with dawn. In the second part of the carol, the spiritualized sun, moon, rain and dawn (which take the place of the demiurge pigeons) outline their significance for the life of the world and a man. In the carol "Hey as it has been since the beginning of the world" demiurge birds are called prosphoronki, they sit on a sycamore tree in the middle of the sea, but do not confer about the creation of the world. In the carol "There is a big world, there is also a blue sea", the role of the world tree, on which three demiurge birds sit, is projected on the "chemerushka" ("female" tree) and this is contrasted with sycamore and oak from previous texts. A later version of the cosmogonic plot is in the carol "What happened to us from the beginning? - Our God!", because here the three "doves" have already been called "angels", and they do not confer how to create the world, but act - get rye, wheat and grass from the bottom of the sea. The carol emphasizes the importance of cereals and vegetation, which symbolizes the basis of the three spheres of human life. This carol artistically models the creation of a world comfortable for a man, projects his living space, which is perceived as a micro-model of the universe. There is a similar motif in the carol "The dove sat in the quiet Danube", but here instead of three doves there is only one dove which dives underwater (into the Danube, not into the sea) for three years. Therefore, the relics of cosmogonic myths preserved in Ukrainian carols differently reflect the metaphorical idea of our ancestors about the world tree, primordial waters and the bird-god who can create the world.

Key words: astral images, cosmogonic carols, myth, demiurge bird, world tree, symbol.